

NŐI NYELVHASZNÁLAT, NŐI NYELVI MAGATARTÁSFORMÁK A 17. SZÁZADBAN

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ¹

Korábban több tanulmányomban és előadásomban (l. GRÉCZI-ZSOLDOS, 2008, 2011, 2013, 2014) alkalmaztam egykori szövegek vizsgálatában azt a komplex metodikát, amely a történeti szociolingvisztika, a szociotörténeti nyelvészet, a történeti szociopragmatika, a történeti szövegnyelvészet, a szövegpragmatika, a nyelvjárástörténet, a történeti nyelvöldrajz, a történeti névtan, a kommunikációelmélet, a szocioantropológia és az etnometodológia egymáshoz közelítő diszciplínáinak metszéspontjában helyezhető el.

A 2012-ben megjelent *The Handbook of Historical Sociolinguistics* című kézikönyv tanulmányai közül figyelemre méltó a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros összefoglaló írása, amelyben a történeti szociolingvisztika kezdeteit, korszakait, a paradigmát tárgyalják (NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG, 2012). Szemléletes ábrán mutatják be a diszciplína (*historical sociolinguistics*) érintkezési területeit (NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG, 2012: 27). Véleményük szerint a történeti szociolingvisztika mint tudomány magába foglalja a nyelvészeti, a társadalmi dialektológia, illetve az interakciós szociolingvisztika érintette területeket. Az előzővel gyengébb szállal érintkezik ábrájukon a dialektológia tudományköre, amelyhez hozzárendelik a nyelv(járá)s földrajzot (*dialect geography*), a nyelvi és nyelvjárási kontaktusokat érintő vizsgálatokat (*language and dialect contact*), valamint a kulturális földrajz (*cultural geography*) és az antropológia (*anthropology*) területét. Érintkező diszciplínaként ábrázolják az identitás- és társadalmi szerepeket, az udvariassági formákat és attitűdöket vizsgáló szociopragmatikát (*sociopragmatics*); a társalgáselmélettel foglalkozó tudományterületeket (*discourse studies*), úm. a retorikát, a szövegalkotás és -felhasználás vizsgálatát, a szövegértelmezést és a szövegszerkesztést; a paleográfiát és az irodalomtudományt magába foglaló filológiát; a korpusznyelvészetnek (*corpus linguistics*), az egyéni nyelvek történetének (*histories of individual languages*), a genetikai nyelvészetnek (*genetic linguistics*), a nyelvi kontaktusok történetének és az összehasonlító nyelvészetnek a gyűjtőtudományát, a történeti nyelvészetet; valamint a népesség- és gazdaságtörténetet, a családtörténetet, a nemek közötti viszonyokat érintő történeti vizsgálatokat és a kultúrtörténetet egyaránt magába olvasztó társadalomtörténetet (*social history*). Nem egyirányú tehát az út, a vizsgálat metódusának útja a jelenből a múltba, a múltból a jelenbe. A 17. századi magyar női nyelvhasználat, a női nyelvi magatartásformák megismerésére is eredményesen alkalmazható ez a többszemponú

---

¹ Miskolci Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

vizsgálati mód. Meglátásom szerint minél több irányultságú a közelítésünk, annál árnyaltabb nyelvhasználati következtetésekhez juthatunk.

Suzanne Romaine jól ismert alaptétele – "...sociolinguistics must look to relations of production in society in order to understand the relationship between language and society, then sociolinguistics must be a historical discipline" – (ROMAINE, 1988: 1453) és ez irányú vizsgálataink is bizonyítják, hogy haszonnal alkalmazhatjuk a leíró szociolingvisztika elveit történeti szövegeken. A szociolingvisztikai tételeknek a történetiségben való alkalmazását hirdetik az augsburgi egyetem kutatói a The Historical Sociolinguistics Network (HiSoN) címen indított honlapon is: "We are interested in any part of the relation of language and people in the past, in particular as regards the function and use of language in individuals and societies." (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>) Az augsburgi kutatók a nyelv és az ember viszonyára, az egyéni és a közösségi nyelvhasználat múltbéli összefüggéseire rámutató, vizsgálatra érdemes témakörei közül témám szempontjából hármat emelek ki: a nyelv és a nyelven kívüli tényezők a nyelv történetében ("language use and 'extra-linguistic' factors in the histories of languages"), a nyelv és a társadalmi identitás összefüggései a történeti kontextusban ("language and social identity in historical contexts"), illetve a nemek szerepének vizsgálata a történelmi nyelvi közösségekben ("the role of gender in historical language communities").

Vizsgálatomban az udvariasság nyelvi jegyeinek, a pozitív és a negatív udvariasságnak, az arculatfenyegető aktusoknak, illetve a nyelvhasználat és a társadalmi nem összefüggéseinek kutatását képviselő történeti szociopragmatika alkalmazott módszereit is felhasználtam (I. SÁROSI, 2003).

Az etnometodológia elvei azért alkalmazhatók jól a társadalmi nemek egykori nyelvhasználati szokásainak megismerésében, mert – ahogy Tolcsvai Nagy Gábor fogalmaz – a diszciplína „a társadalmi viselkedés gyakorlati módozatainak, a módszeres cselekvésnek tudományos leírása, amely a társadalmi rendben összehangolt tevékenységeket kutatja” (TOLCSVAI NAGY, 2007: 313). Vizsgálati területét érintik azok a folyamatok, amelyek segítségével az emberek az őket körülvevő világot értelmezik. Az etnometodológusok a társadalmi interakció jelenségeit vizsgálják, azt, hogy a mindennapi élet társas érintkezései során hogyan tulajdonítanak értelmet az emberek mások szavainak és tetteinek, illetve azokat a módszereket, amelyek segítségével fenntartják az egymás közötti értelmes kommunikációt. A boszorkányperek nyelvi kifejezőeszközei, az interakció rögzített nyomai jól mutatják az egykori látásmódot, rávilágítanak a korabeli feudális társadalomban élő ember konceptualizációs gyakorlatára.

Közös vizsgálati pontokat találhatunk Herbert Blumer szimbolikus interakcionista elméletével. Megállapítása szerint a jelentés az emberek közötti társadalmi interakcióból ered. A jelentés a nyelv használata során alakul ki, a szimbólumok értelmezése az egyének gondolkodási sémái szerint alakulnak (HERBERT, 1969). A boszorkányság fogalmának egyöntetű megítélése, a sztereotipikusnak vélt tulajdonságok elismerése jellemzői voltak annak a társadalomnak, amikor hivatalosan, bíróságokon ítélték el nőket és hallgattak meg tanúkat, akik vélt tulajdonságok és tettek felsorolásával a vádlott boszorkány mivoltát bizonyították.

Vizsgálatom korpuszát 17. századi magyar nyelvű perszövegek adják:

1. Boszorkányper Liska Zsuzsanna ellen, Losonc (ma: Lučenec, SL), 1692. június 27. (Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára IV. 1. b. 6. d.)
2. Boszorkányper, Pintér Péter özvegyének, Sebők Annának a tárgyalása, Horpács (Nógrád megye), 1692. július 3. (MNL NML IV.1. b. 6. d.)
3. Tanúvallomások Csereczkina Anna leány paráználkodása ügyében, Felsőesztergály (ma: Horné Strháre, SL), 1692. február 29. (MNL NML IV. 1. b.)

A boszorkányperekben a tanúkhöz intézett kérdésekből és a vallomásokból jól kirajzolódik, hogy a korabeli emberek milyen előítélettel fordultak a boszorkánynak nevezett asz- szonyokhoz, illetve milyen tulajdonságokat, jellemzőket kapcsoltak a boszorkány-fogalomhoz. A losonci per *De eo utrum*ában a vallomásra buzdító kérdések hivatali megfogalmazója a jámbor viselkedéssel állítja szembe a boszorkányságot: azt kéri, hogy a tanú „Vallya meg aztis, másut mikint viselte magát, Jamborolé vagj ottis meg nem szünt az eő boszorkánsága”, „Vallya meg in genere, mit tud mondani az eő Jamborsaga felől, és az eő boszorkánsága felől”. A horpácsi perben gyógyítással-kuruzslással, átváltozással, kínnal – a korban a boszorkányt jellemző tevékenységekkel – vádolják Sebők Annát: „boszorkany s Eördöghi mesterseghel sokakat megh vesztet, s azon mestersegevel meghint meg gyogyitott, s magha penig ollykor Ményló keppeben, ollykor penigh macska keppeben öltözvén sokakat kisertet hurczolt és kinzott, mellyek közzül nemellyek meghis hotak.” A *Deutrum*ban feltüntetett 1. kérdés alapján a boszorkányság feslett erkölccsel, istentelenséggel jellemezhető: „Micsoda boszorkansagot s mas hasonlo Istentelen feslet erkölceket tud... Pinter Peter Eözvegyehez Sebők Panna nevü Aszonhoz...?”

A losonci per első fátense, Lengyel János (*Joannes Lengyel*) nagyorosi libertinus olyan tevékenységeket sorol vallomásában, melyek gyakori elemei a boszorkány korabeli jellemzésének (vajköpülés, Luca nap éjszakáján csinál valamit, az ördöggel kooperál, sarlatán módon gyógyítani próbál): „az Maj fa alatt uirattig Vajat köpült; a Lucza avagy Karatson etzakáján egy vakarcsát sütvén”; „ördög szarát ad ő néki, kivel is füstöllye meg a lábát.” Ebben a perben jellemzően a női tanúk nem vallottak a vádlottra, nyelvi magatartásuk empátiát tükröz. A női fátensek arról tanúskodtak, hogy abból, amit az első, férfi tanú elmondott, nem láttak semmit (3. testis: Mézes Sára: „uiraduán midön a vajat köpülte nem látta, és az vakarcsát is, mikor süttöte nem tudgya”; 9. testis: Bibis Katalin „semmit sem tud”; 15. testis: Roki Zsófia „semmi roszzat hozza nem vett”; 16. testis: Mikus Ilona „semmit nem hallott”).

A vizsgált perszövegekben sok adatot találunk a nők megnevezésére, megjelölésére, szólítására. A losonci perszövegben a hivatalos megnevezés a nő születési neve mellett tartalmazza a férj nevét és a nő családi állapotát, mindezeket latinul: *Sara Mézes consors Joannis Lengyel* 'Mézes Sára, Lengyel János házastársa', *Catharina Bibis relicta vidua Georgii Melis* 'Bibis Katalin, Melis György hátrahagyott özvegye', *Sophia Roki consors Matthei Homoki* 'Roki Zsófia, Homoki Mátyás házastársa', *Helena Mikus consors Joannis Simon* 'Mikus Ilona, Simon János felesége'. Az egyik jobbágy származású férfi tanú neve mellett megtaláljuk a társadal-

mi hierarchiában fölötte álló nő megnevezését is: *Laurentius Liptak subditus generosae ac magnificae dominae Catharina Jakusik* 'Lipták Lőrinc, Jakusik Katalin nemes és méltóságos hölgy jobbágya'. A női fátensekhez hasonlóan Lipták Lőrinc is azt vallja, hogy a vádlott „mindenkor jámbor Aszszonynak tartatott”. A horpácsi perszöveg hivatalos részében a vádlottat, Sebők Annát a becenevén, *Pannaként* is említi a jegyző. A női tanúk nevét és családi állapotát hivatalosan itt is latinul tünteti fel a bíróság scriptora: *Catarina Pongracz relicta vidua condam Michaelis Diosi* 'Pongrácz Katalin, eltemetett Diósi Mihály hátrahagyott özvegye', *Dorothea Csokas consors Thomae Kovacz* 'Csókás Dorottya, Kovács Tamás házastársa', *Dorothea Szeöcz consors Joannis Csaki* 'Szeöcz Dorottya, Csáki János házastársa', a vádlott férjének megnevezésében azonban magyar nyelvű a házastársi kötelék megjelölése: *Sebők Annanak az Ura Pinter Peter*. Az adatok tanúsága szerint termékeny a korban a -né képzőszerű utótag, ugyanis a tanúvallomások szövegében, így vélhetően az élőbeszédben is a családnévhez vagy a férj teljes nevéhez kapcsolt -né toldalékkal képzett alakok jellemzőek: *Laczone ~ Laczane, Pinterne, Lakatosné, Israelné; Mészáros Izraelné, Kovacz Tamasne*. Az egykori nyelvhasználat nőket illető szólításaira az alábbi adatokat találjuk a vallomásszövegekben: *Jó Sogor Aszony, megh nevezet Aszony, Nenem, Vén Aszony, az Menyecskenek az Ura, jo Annya, Anyam, Feleseget, „Pinterne mondotta... te Laczane Sogor Aszony*.

A felsőesztergályi perben, melyben paráználkodással vádolnak egy leányt, az esküdtek között nő is helyet foglal férje mellett, nevezetesen „Az Nemzet(es) Ngos Jakusits Kata Aszony eö Ngha Ngos Szunyogh Gáspár Uram eö Ngha Hazas Tarsa”. Ugyanaz az asszony, akinek a horpácsi per fent említett fátense a jobbágya. Nagy Iván genealógiai tábláinak egyikéből megtudjuk, hogy Katalin a nagy múltú Jakusith család sarja, nagyapja 1606-ban bárói rangot nyert (NAGY, 1857–1868). Jakusith Katalin (a perszövegekben: *Catharina Jakusik, Jakusits Kata*) negyedik férje Szunyogh Gáspár gróf, akinek ő a második felesége. A 17. században a bárói rangot viselő nőnek kijár a *generosae ac magnificae dominae* 'nemes és méltóságos hölgy' megnevezés, a *nemzetes*, illetve a *nagyságos* jelző, az *asszony* mint a férjezett állapotra utaló megszólítás és a rangja révén a *nagysága* szólítás.

A horpácsi per vallomásszövegeiben szitkok, káromkodások, trágárságok is előfordulnak. Ezek szociopragmatikai szempontból arculatfenyegető aktusokként, az interakció udvariatlansági formáiként vizsgálhatók, illetve a mindennapi élet társas érintkezésének példáiként is említhetők. Ugyan női tanú (*Pongrácz Erzsébet*) vallomásában találjuk a szitkozódást, mégis férfi, nevezetesen *Oroszi Katona Katai Istók* szavait idézi föl: „szitta Attaval teremtetevel te Boszorkan ennek amannak a leanya ha megh nem gyógyitaz megh egetetlek.” A Mák György nevű tanú egy másik férfi, Pintérné fiának trágár szavait idézi a bírák előtt: „megh fenegette nó lélek Kurva fia.” A tanúvallomások elmondásában és lejegyzésében egykoron és ma is követelmény, hogy a történetekhez nyelvileg is hűen említsék az eseményeket, s az azokat kísérő szavakat. Mák György vélhetően tartózkodás nélkül mondta ki a bíróság előtt a trágár szót, a scriptor pedig – kötelességtudóan – hitelesen le is jegyezte az elhangzottakat. Czuczor Pál tanúvallomásában azonban – a trágár szavak előtt gyakorta megjelenő – *salvo honore*, azaz a 'kellő tisztelet épségben tartásával'

jelentéssel megegyező szabadkozó formula áll éppen egy olyan kifejezés előtt, amely elsődleges jelentésében nem hordoz szitkozódó értelmet: „Latta ezen fatens hogy (:Salvo honore:) Ganajt hordván a Veje Vizez kert innya.” Az egyik női tanú vallomásában a szitkozódásról, önmaga átkozásáról egy másik nőt lebeszélni kívánó nyelvi aktust fedezünk fel: „Pinterne is felel mi haszna atkozot [ti. átkozod] magadat”; „Erre felelven Pinterne ne atkozod magadat Jó Sogor Aszony.”

A felsőesztergályi perszövegben a mintegy 70 éves (a perszövegben így áll: *cir-citer*, hiszen a leggyakrabban maguk sem tudták, hogy pontosan mikor születtek) jobbágysorban élő nő a vallomásában elsőként Novák Pál trágár szavait idézi föl: „mondotta volna megh nevezet Novak Pal, Eordógh az Anyad... talam fel csinaltatt maghadott”, majd az erre a megjegyzésre felelő vádlott lány szitkozódó szavait mondja ki: „Kire felelven a Leany, de akar hol vegyem az Eordóghben, nem masra, hanem te read mondom bizony én.”

Az egykori élőbeszéd rekonstruálására a lejegyzett vallomásszövegek használhatóak a leginkább. A trágár kifejezések, a szitkoshók a heterogén nyelvi rendszerben a beszélt köznyelviség elemei, a tanúvallomásokban felidézett egykori szituációkban az informális kapcsolatok kifejezési formái. Vizsgálatomban olyan perszövegek többszemponútú elemzését igyekeztem elvégezni, amelyekben a vádlottak nők voltak. Bár az ő nyelvhasználatukat nem rögzítette a vizsgált három per egyikének a lejegyzője sem, a tanúk vallomásaiból indirekt módon értesülhettünk az egykori interakciókról, viszonyokról. A fátensek egy része nő, lejegyzett tanúvallomásaik az egykori női nyelvhasználat adatait szolgáltatják. Ennél több nyelvemlék vizsgálata alapján sem rajzolható meg pontosan, hogy a 17. században mi jelentett egy nő számára pl. nyelvi tabut. Ezt még a szociolingvisztikai rétegzettség, a társadalmi hovatartozás is befolyásolja. A káromló, szitkozódó kifejezések – akár oratio recta-típusú narráció formájában, azaz úgy, hogy az elbeszélő felidézi más szavait, akár oratio obliqua-típusú, azaz szó szerinti idézet formájában bukannak is elő – többségében a férfi nyelvhasználat jellemzőjeként írhatók le. A bevezetőben sorolt közelítésmódok módszeres kiaknázása további lehetőségeket rejt az egykori élőbeszéd rekonstruálására vállalkozó kutatóknak.

IRODALOM

BLUMER 1969

BLUMER, Herbert: *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1969.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2008

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: A szlovák–magyar együttélés történeti szociolingvisztikai vonatkozásai. In: ALABÁN, František (szerk.): *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica, 2008, 209–14.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2011

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: *A történeti dialektológia, a szociolingvisztika és a szociopragmatika interdiszciplinaritásában rejlő lehetőségek vizsgálata 17.*

századi szövegekben. Előadás a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (7th International Congress of Hungarian Studies). Románia, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2013

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: A történeti szociolingvisztikáról. In: KONTRA Miklós–NÉMETH Miklós–SINKOVICS Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30–szeptember 1. – előadásaiból). Gondolat, Bp., 2013, 173–187.

GRÉCZI-ZSOLDOS 2014

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő: Nyelvhasználat-történeti vizsgálatok XVII. századi nyelvemlékekben. Előadás A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII. konferencián. Szegedi Tudományegyetem (kézirat). In: HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel–CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo (eds.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester, 2012.

NAGY 1857–1868

NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII*. Pest, 1857–1868.

NEVALAINEN–RAUMOLIN-BRUNBERG 2012

NEVALAINEN, Terttu–RAUMOLIN-BRUNBERG, Helena: Historical Sociolinguistics: Origins, Motivations and Paradigms. In: HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel–CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo (eds.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Chichester, 2012, 22–40.

ROMAINE 1988

ROMAINE, Suzanne: *Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology*. In: AMMON, U.–DITTMAR, N.–MATTHEIER, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Berlin–New York, 1988, 1452–1469.

SÁROSI 2003

SÁROSI Zsófia: Történeti szociopragmatika – nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy*, 99. évf. 2003. 434–448.

TOLCSVAI NAGY 2007

TOLCSVAI NAGY Gábor: *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. A *The Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* honlapja: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/> (A letöltés ideje: 2014. július 20.)